

Bestwig-Ramsbeck

door P. van Veldhuizen en Jan Hendriks

Natuurhistorische notities over een Sauerlands mijngebied

Het dorp Ramsbeck is al heel oud. De mijnen zijn nog veel ouder. Van de zgn. Venetianerstollen (stollen = mijngang) wordt aangenomen dat hij reeds in de bronstijd door Veneti is gehakt. Tot 1974 zijn de mijnen in gebruik geweest. Het ging hier om de winning van lood, zink en zilver, in mindere mate van koper en zinkblende. Daarvoor is in de loop der eeuwen een gangenstelsel ontwikkeld dat met een totale lengte van 258 km een oppervlakte van 16×9 km bestrijkt.

Reeds in de 16e eeuw moet er al tamelijk intensief mijnbouw zijn bedreven: waarschijnlijk is het lood dat in het Venetiaanse Dogenpaleis is verwerkt uit Ramsbeck afkomstig. De Keulse keurvorsten lieten in de 18e eeuw hun zilveren munten in Ramsbeck slaan.

Nadat in 1854 de meeste bedrijven en bedrijfjes in de Stolberger Zink AG waren opgegaan is de produktie voortdurend gestegen. Omstreeks 1960 werd per jaar zo'n 30.000 ton lood en 20 ton zilver gewonnen. Doordat het erts met een metaalgehalte boven de 15% thans nagenoeg is uitgeput en omdat door de ongunstige koers van het Duitse geld verdere exploitatie niet lonend meer was, is de mijn tot toeristische bezienswaardigheid gedegradeerd — overigens een bezoek ten volle waard!

Dit ter inleiding. Het ligt voor de hand dat een dergelijke natuurlijke hulpbron de inrichting van het landschap sterk beïnvloed heeft.

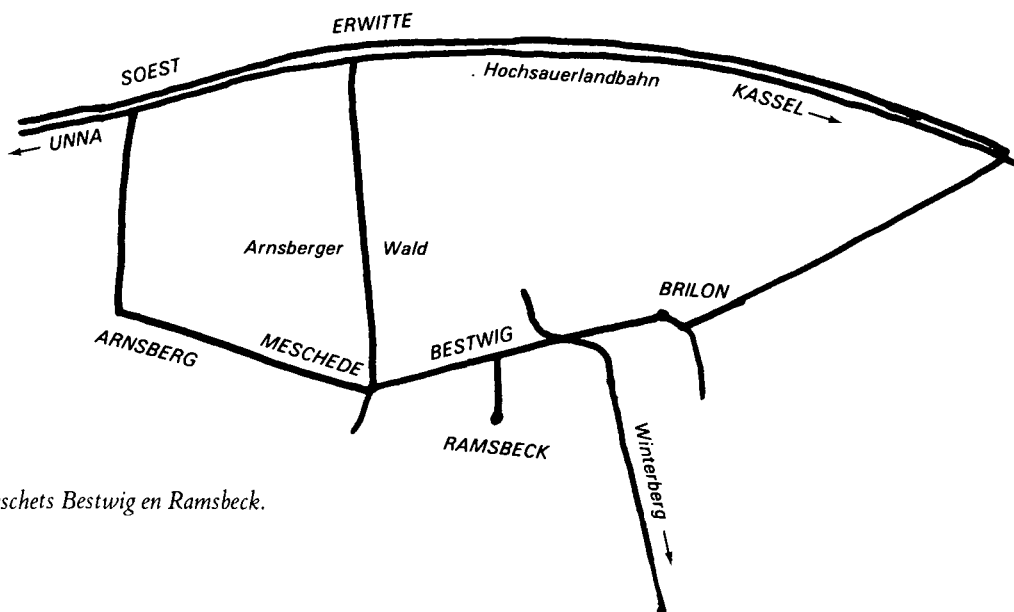
Om te beginnen: overal waar een nieuwe

mijngang gegraven werd, werd tegelijkertijd een aantal mijnwerkerswoningen gebouwd, zodat in plaats van een grote agglomeratie een groot aantal kleine dorpen ontstond.

De beruchte schachttorens en stortbergen van het Ruhrgebied zijn hier afwezig: de belangrijkste schacht is gebouwd vanuit een horizontale gang die vanuit het dal de berg in loopt, zodat de 'toren' binnen in de berg is gemaakt. Het steenafval ontsiert slechts twee hellingen.

Op de vegetatie heeft het mijnbedrijf vanzelfsprekend ook grote invloed uitgeoefend. Voor de stutten in de mijngangen moesten sparren worden verbouwd. Daarnaast waren in de vorige eeuw beuken van belang voor de houtschoolproduktie. In de bossen leidden de zgn. Kohler een kluizenarsbestaan. Ze bouwden van gedroogd beukenhout piramiden, die met zoden bedekt werden. Bovenin werd een rookgat gemaakt en vervolgens stak men de boel in brand. Heel langzaam smeulde het hout uit. Daarna werd het vervoerd naar de louteringsovens, waar met primitieve methoden overigens zuiverder zilver en lood werd geleverd dan door moderne bedrijven.

Het eike- en beukehout begon enkele tientallen jaren geleden sterk aan economisch belang in te boeten. Eikehout voor meubelen etc. werd door metaal en kunststoffen verdrongen. Houtschool raakte in onbruik. Verder moet loofhout 80-90 jaar staan voordat het gekapt kan worden. Daarom werd geheel overgegaan op sparrencultuur.

Situatieschets Bestwig en Ramsbeck.

Aanvankelijk werden de jonge sparre-boompjes op onderlinge afstanden van 90 of 120 cm in een 'akker' geplant. Vaak werd van de stronken van oude bomen gebruik gemaakt om de nieuwe sparren beschutting te geven tegen wind en slagregen. Het jongske werd dan aan de lijzijde van de stronk tussen de wortels van zijn voorganger geplant.

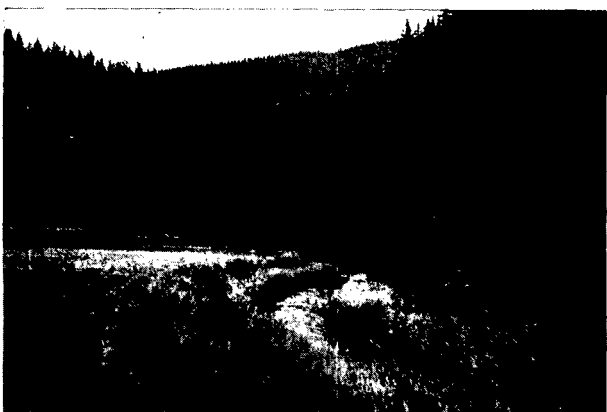
Natuurlijk moest zo'n akker al vrij snel worden uitgedund. Tegenwoordig zet men de plantjes dan ook direct op afstanden van 180 cm, zodat kosten en moeite van de eerste uitdunning kunnen worden gespaard. Wanneer nú voor het eerst uitgedund wordt, zijn de boompjes die verwijderd worden groot genoeg om als kerstbomen of sierbomen te worden verkocht, zodat ze ook niet opnieuw behoeven te worden uitgeplant.

Na 30 à 40 jaar, dus tweemaal zo snel als bij loofhoutcultuur, kan de akker worden 'abgetrieben'. Om dit te vergemakkelijken lopen, ongeveer evenwijdig met de hoogtelijnen, om de 180-200 m brede paden of asfaltwegen langs de bergen.

Veel van het sparrehout gaat tegenwoordig als heipalen naar Nederland. Verder neemt de papierindustrie een groot deel voor haar rekening.

Men is dus nagenoeg geheel overgegaan op verbouw van sparren. Zo ontstond een monocultuur, die zoals altijd een ongunstige invloed op de omgeving heeft. Men bedenke echter, dat de grondbezitters ook leven moeten. Nu overigens geen mijnstutten meer nodig zijn en edelhout voor meubels etc. weer populair is, zal wellicht weer met loofhoutcultuur begonnen worden.

Waar monocultuur in de bosbouw nogal eens leidt tot plagen van houtvretende insecten, schijnt de Ramsbecker bosbouwer zich daar geen zorgen over te maken. Wél moet men wachten met het inplanten van jonge boompjes tot de harsgeur van de gekapte generatie weggetrokken is, omdat hars insecten als snuitkevers en dennenscheerders aantrekt. Insecten die hun mijnwerkerspraktijken niet in het eigenlijke hout uitoefenen, worden niet meer als schadelijk gezien (letterzetter). Vroeger schildte men gekapte bomen direct om verdere vraat te voorkomen, maar gezond hout wordt niet door insecten aangevreten. Zieke bomen, die natuurlijk wél druk bezoek van houtvreters hebben, werden aanvankelijk als ze gekapt werden op zeildoek o.i.d. gelegd. De insectenlarven

Een 'Nasse Wiese' in een meander van de Valme

werden dan zorgvuldig verwijderd daarom bang was voor aantasting van de gezonde bomen. De ervaring heeft geleerd dat deze arbeid overbodig was.

Een ziekte die onder de Ramsbecker sparren voorkomt is de zgn. Rotfäule (kernrot). De kern van het onderste gedeelte van de stam is dan rood en vermolmd. Het nog redelijk goede hout daaromheen wordt meestal tot spaanplaat verwerkt.

Sparren-monocultuur brengt verstikking van de bodem met zich mee: de naalden sluiten de bodem volledig af. Hierdoor treedt verzuring op, zodat de naam 'Sauerland' nu optimaal tot z'n recht komt.

Nu heeft 'ons' deel van het Sauerland een leemhoudende leibodem, en wanneer de sparren niet voor humus zorgen betekent dit, dat onder een zo'n 10 cm dikke naaldenlaag de bodem direct stenig is. Vandaar dat er bijna geen konijnen voorkomen: holbewoners moeten het hier hebben van door mensen opgeworpen doorgraaftbaar materiaal, zoals dat bijv. te vinden is waar men houtskool gebrand heeft. Deze hopen werden nogal eens bewoond door vossen, waarvan men onlangs vond dat ze uitgeroeid moesten worden vanwege de heersende hondsdolheid. Bij deze jacht hebben helaas ook dassen het weleens moeten ontgelden, omdat vossen hier en daar in dassenburchten huisden. Hondsdolheid bij vossen achtte men echter levensgevaarlijk en dus zag men zich 'genooddzaakt' alle hollen uit te gassen!

De wildstand bestaat verder uit reeën, eekhoorns, marters en wasberen. Herten en zwijnen komen niet voor omdat een sparrenbos geen ondergroei heeft en geschikt plantaardig voedsel in het bos zodoende niet voorhanden is. Reeën voelen zich ook buiten het bos best thuis en leven van wat de kaalslagen en eventueel het bouwland hen aan voedsel bieden. De wasberen vormen een probleem doordat hun leefgewoonten nog onvoldoende bekend zijn en ze een zeer verborgen leven leiden. Jacht-opziener Entian heeft er in de omgeving van Ramsbeck één geschoten en vijf exemplaren met vallen gevangen. Deze vallen moesten wel zó geconstrueerd worden, dat er geen ander wild in gevangen kon worden.

Het Duitse wasberenvolk is de nakomeling-schap van een aantal exemplaren dat bij wijze van experiment enkele tientallen jaren geleden is uitgezet (ook in ons land zijn al wasberen signaleerd!). Ze houden van naaldbos en zijn erg gesteld op stromend water, zodat het Sauerland met zijn talrijke ondiepe beekjes en zijn sparrecultuur ideaal terrein voor ze is. Omdat het Sauerland echter tamelijk drukbezocht is, en een wasbeer onder dergelijke omstandigheden pleegt over te schakelen op een totaal nachtleven, is het beest zo goed als niet te vinden.

Behalve op de wildsamenstelling heeft een sparrecultuur vooral ook invloed op de wilde flora. Ondergroei komt in een sparrenbos zo goed als niet voor. Op de kaalslagen echter is de flora overvloedig. Als een sparrenbos gekapt is, moet men de grond drie of vier jaar laten liggen voordat opnieuw kan worden ingeplant. In die tijd komt de karakteristieke kaalslagvegetatie op: Vingerhoedskruid, braam, bosbes, Rood zwenkgras, in mindere mate Framboos en Vossebes (rode bosbes). Van de varenfamilie zijn vaak aanwezig de Mannetjesvaren (*Dryopteris filix-mas*), de Gebogen beukvaren (*Thelypteris dryopteris*, door de Duitsers 'Eichenfarn' genoemd) en de Naaldvaren (*Polystichum aculeatum*).

Het Valmedal met camping 'Valmetal'; vooraan een kaalsleg met Vingerhoedskruid (geapt i.v.m. de hoogspanningslijn)

Blijft een kaalslag te lang braak liggen, zoals dat bijv. in de oorlog wel voorkwam, dan gaan het Rood zwenkgras en de Berk overheersen. Als die Berk eenmaal goed opgekomen is, is het tegenwoordig niet lonend meer om de grond nog te gaan beplanten. Het wegwerken van die berken is duur. Omdat het zelfgezaaid onkruid is, heeft het geen handelswaarde.

Een derde- of vierdejaars kaalslagbegroeiing wordt door nieuw-ingeplante sparretjes, eventueel met behulp van bespuiting, nog wel verdrongen, maar berken van 1-1½ meter niet. Dat betekent dat men dergelijke verwilderde terreinen maar laat liggen zoals ze liggen. Het feit dat de schuttersvereniging er windkansels heeft neergezet bewijst het positieve effect van zulk een perceel.

Een opvallende plant langs de paden in de sparrebossen — opvallend omdat het zo goed als de enige is die het er goed doet — is de Valse salie (*Teucrium scorodonia*). Zij voelt zich het best thuis in droge bossen op een

stenige bodem. Als de oppervlakte van de leisteen maar iets verschilferd is, is deze gamandersoort met zijn typische lipbloemen (geen bovenlip!) present.

Naast deze plant zijn het vrijwel alleen paddestoelen die het naaldendek in de 'Fichtenwälder' doorbreken. Zeer overvloedig komt voor de Stinkzwam (*Phallus impudicus*). De 20-30 cm hoge zwam heeft een witte hoed met olijfgroen sporenslijm, in tegenstelling tot de Kleine stinkzwam (*Mutinus caninus*), die een rode hoed heeft, eveneens met olijfgroen sporenslijm, slechts ca. 8 cm hoog wordt en veel minder talrijk is.

Een rijkere vegetatie vinden we langs de vele beekjes, die de sparrebossen doorsnijden. Vaak vormt zich daar een ondoordringbaar struweel van elzen, braam en framboos, een vegetatie die op het zure karakter van de zompige bodem duidt.

Op enige afstand van het water, in de schaduw van het geboomte, treffen we meestal het Schaduwkruiskruid (*Senecio fuchsii*) aan, een forse, opgaande plant met de gebruikelijke kruiskruidbloeiwijze. Het zoeken naar een gaaf exemplaar (voor de foto) hebben we opgegeven toen we bemerkten dat de gehavende indruk die deze

Valse Salie

Schaduwkruiskruid

planten maken er blijkbaar bij hoort: de bloemhoofdjes hebben zelden meer dan 5 zeer smalle straalbloempjes, die dan ook nog zeer onregelmatig rond het korfje zijn geplaatst.

Direct aan het water vinden we het Groot springzaad (*Impatiens noli-tangere*, hetgeen betekent 'raak-mij-niet-aan' en wijst op de zaaddozen die bij aanraking 'ontploffen') met z'n grote gele gespoorde bloemen die aan draaddunne steeltjes bengelen. Verder zien we er altijd de Beekpunge (*Veronica beccabunga*), de Boswederik (*Lysimachia nemorum*) en de Witte klavervuring (*Oxalis acetosella*, de Duitser zegt zuurklaver: Sauer-klée).

Volgen we de stroom naar het dal, dan vinden we bij het verlaten van het woud een geheel andere oevervegetatie. Dominerend is dan vaak de Moerasspiraea (*Filipendula ulmaria*). Verder valt de Moesdistel (*Cirsium oleraceum*) op: een zielige schriële spriet van 1½ m hoogte met een verwarde pruik in de top, zeer algemeen in drassig weiland. Wat lager bij de grond vinden we de Bosandoorn (*Stachys sylvatica*) - vreemd genoeg bijna nooit de Moerasandoorn - het Robertskruid (*Geranium robertianum*), de Watermunt (*Mentha aquatica*) en het Glad Walstro (*Galium mollugo*), hier en daar ook het Kruisbladwalstro (*Galium cruciata*, met

gele bloempjes). Op enkele plaatsen kwamen we het Theeboompje tegen (*Spiraea salicifolia*). Wat verder op de drassige oever groeit de Adderwortel (*Polygonum bistorta*) soms in zó dichte massa's, dat de naam 'grasland' met goed fatsoen niet meer te hanteren is.

Als we de beek verlaten en de gebaande wegen opzoeken, belanden we daarmee weer in een heel ander hoofdstuk. In grazige bermen groeit altijd - vaak onopvallend door z'n gebrek aan kleur - de Vrouwenmantel (*Alchemilla vulgaris*). Veel meer opvallend maar minder dikgezaaid is de Damastbloem (*Hesperis matronalis*), een plant met roze bloemen die een aangename geur verspreiden. Deze kruisbloemige is verwilderd maar hier helemaal ingeburgerd.

Een andere geurige plant is de Witte munt (*Mentha suaveolens*). Van de (ongedroogde!) bladeren van deze plant kan een uitstekende thee getrokken worden. In drogere bermen vinden we Grasklokje, Ruig klokje en Akkerklokje (*Campanula rotundifolia*, *trachelium* en *rapunculoides*), de Agrimonie (*Agrimonia eupatoria*), de beide Pimpernellen (*Sanguisorba officinalis* en *minor*) en het Muskuskaasjeskruid (*Malva moschata*).

Bermen van nieuw-aangelegde wegen zijn vaak dichtbegroeid met paarse Lupine. Deze is aangeplant om te voorkomen dat de berm wegspoelt of kapotwaait. Na 2 à 3 jaar wordt ze automatisch verdrongen door planten die er thuishoren; in het begin zijn dat vooral de Gewone en Kleine klaproos (*Papaver rhoeas* en *dubium*), de Bergbasterdwederik (*Epilobium montanum*), het Glad walstro en de Basterdklaver (*Trifolium hybridum*). Het Driekleurig viooltje en het Akkerviooltje (*Viola tricolor* en *arvensis*) zijn zeer algemeen.

Gaan we langs de wegen weer wat hoger op, dan verandert de berm aanmerkelijk. In bermen langs sparrebossen vinden we de Breedbladige wespenorchis (*Epipactis helleborine*) en, minder talrijk, de Gevlekte orchis (*Orchis maculata* subsp. *fuchsii*). Langs kaalslagen vinden we, onder zeer veel andere, St.-Janskruid, Fraai hertshooi en Liggend hertshooi (*Hypericum perforatum*, *pulchrum* en *humifusum*).

Zoals elke streek kent ook de omgeving van Ramsbeck nog haar 'crème de la crème'. Na dit algemene overzicht kunnen we dan ook nog enkele botanisch uitmuntende gebieden bekijken:

Het Hochmoor Wasserfall-Heinrichsdorf

Het fenomeen 'Hochmoor' houdt in dat zich bovenop een berg een veenmoeras gevormd heeft doordat het water niet weg kan zakken in de onderlaag van de bodem. Soppend door het moeras, tussen de kniehoge pollen van het Eenarig wollegras (*Eriophorum vaginatum*), dat het gebied in de bloeitijd in een zilveren zee pleegt te ver-

anderen, ontmoeten we veel belangwekkends. Als pijnbomen in een savanne rijzen Moerasengelwortels (*Angelica palustris*) op uit het wollegras, evenals de bizarre Kale jonkers (*Cirsium palustre*). Hier en daar staan groepjes Gevlekte orchissen, en overal tussen het wollegras groeit de Tormentil (*Potentilla erecta*). In de beschutting van de verspreide groepjes Grauwe wilgen (*Salix cinerea*) staan Dotters en Koekoeksbloemen. Al met al een merkwaardig natte bedoeining, zo bovenop de berg - terwijl het een halve meter vanaf de plaats waar je door het drassige land baggert om de Dotters te bekijken, zó droog kan zijn dat het Kalkwalstro (*Galium pumilum*) er welig doch laag bij de grond (pumilus = dwerg) tiert.

Onder aan de waterval in Plästerlegge; links hr. Eberhard Hilgenhaus, rechts ondergetekende

Plästerlegge

Naturschutzgebiet Plästerlegge bij Wasserfall

'Midden in het 'Schluchtwald' van het natuurreservaat Plästerlegge, hetgeen betekent 'regenende rots', bevindt zich de 20 m hoge waterval, die het gebied zijn naam gaf. Deze waterval wordt door een kleine beek met een zeer klein stroomgebied gevoed. Daardoor is de watertoevoer, afhankelijk van de neerslag, zeer sterk wisselend. In het 'Schluchtwald' is de natuurlijke plantengemeenschap van de steile hellingen en nauwe dalen van het Sauerland bewaard gebleven. Hier groeien Beuk, Esdoorn, Noorse esdoorn, Grootbladige linde en Ruwe iep. In de humusrijke en vochtige bodem van verweerde steen vinden mossen en een soortenrijke onderbegroeiing goede bestaansvoorwaarden.'

Zo luidt de vertaling van een verhaal dat aan de ingang van het gebied, bij het dorpje Wasserfall, in een bord is uitgesneden. Het gaat dus om een kloof (Schlucht) met een waterval. Normaliter valt er weinig water - juist genoeg om het een water-val te kunnen noemen - maar de vochtige atmosfeer die erdoor veroorzaakt wordt zorgt ervoor, dat op de rotswand (een leiwand met vele richels, waarin zich door verweering humus vormt) en ook op de bodem een 'duchraus interessante' flora tiert.

Van de varenfamilie zijn de Eikvaren (*Polypodium vulgare*), de Gebogen beukvaren (*Thelypteris dryopteris*) en de kleine Steenbreekvaren (*Asplenium trichomanes*) present om samen met de rots en het spetterende water die fascinerende tropische terrarium-sfeer te scheppen.

Steenbreekvaren

Voorts groeit er *Viola biflora*, een viooltje met bruingestreepte gele bloempjes, dat elders slechts in het hooggebergte voorkomt doch in Sauerland hier en daar onder de 400 m gevonden wordt. Omdat het plantje vaak tussen Hondsdraf groeit en de blaadjes van deze twee soorten zeer veel op elkaar lijken is het viooltje buiten de bloeitijd uiterst moeilijk te vinden. In de rotsrichels vinden we ook het Klein heksenkruid (*Circaea intermedia*), dat evenals z'n grote broer slechts twee hartvormige kroonbladen heeft.

Verder kunnen we noemen het Boswalstro (*Galium sylvaticum*), de Muursla (*Myelis muralis*) en de zeldzame *Lunaria rediviva*, een naaste verwant van de Judaspenning met spits-elliptische zaaddozen. Aan het stroompje staan Groot springzaad en Groot heksenkruid (*Circaea lutetiana*, de 'beheksende uit Lutetia (later: Parijs)'. Verder in het park komt naast de 'gewone' bosplanten de Kranssalomonszegel (*Polygonatum verticillatum*), met lancetvormige bladeren rondom, voor.

'Naturschutzgebiet' houdt in dit geval niet in dat het gebied op enige wijze afgesloten is of bewaakt wordt. Het is wel gewaarborgd tegen exploitatie door bosbouwers. Men doet er totaal niets aan en bomen blijven liggen waar ze vallen. Zo ontstaat ook een prachtige zwammenflora.

Het Negertal

Ten slotte nog een gebied, dat wel niet bij Ramsbeck mag worden gerekend - het ligt ca. 6 km ten oosten ervan - maar dat zoveel bijzonders herbergt dat het niet onvermeld

mag blijven. Het gaat om het stroomdal van het riviertje de Neger, dat in noordelijke richting, parallel aan de Ruhr stroomt en daar uiteindelijk in uitmondt als de Ruhr zich westwaarts buigt. In het drassige grasland, het sappige zure moeras en het vochtige oeverbos komen daar uiterst zeldzame planten voor.

Een opvallende schoonheid is *Aconitum lycoctonum*, de 'wolvendodende giftplant', zoals opvallende schoonheden - in en buiten het plantenrijk - zeer giftig. Wij noemen hem 'Gele monnikskap'; de Duitser ziet dat er niet in en zegt 'gele helm' (Gelber Eisenhut).

Van de Ranonkelfamilie kunnen we verder de Bosanemoon (*Anemone nemorosa*), het voor dit gebied zeldzame Speenkruid (*Ranunculus ficaria*) en de Dotterbloem noemen. De Orchideeënfamilie is vertegenwoordigd met de Gevlekte orchis en de Harlekijn (*Orchis morio*). De Liefefamilie laat zich door vijf leden vertegenwoordigen. We vinden hier de Herfsttijloos (*Colchicum autumnale*) die niet, zoals vaak wordt gedacht, stijlloos is, maar tijlloos. Voorts de Bosgeelster (*Gagea lutea*), en *Allium ursinum*, dat in Duitsland, getrouw aan de Latijnse

Gele Monnikskap

naam, berelook (*Bärlauch*) wordt genoemd; in Nederland heeft men deze wilde ui bij gebrek aan beren met de naam Daslook opgescheept. Verder zijn van deze familie aanwezig de Duin- en de Kranssalomonszegel (*Polygonatum officinale* en *verticillatum*). Van de Narcissenfamilie komt het Lenteklokje (*Leucojum vernum*) voor.

Noemenswaard is voorts de 'Alpenmilchlattich' (*Cicerbita alpina*), een bergplant die zich alleen hier in het Negertal tot dit niveau (400 m) verlaagt. Het is een komposiet die erg veel weg heeft van een 'blauw bloeiende' melkdistel. Van deze familie is ook Wolverlei, of Valkruid, (*Arnica montana*) aanwezig.

Tenslotte vermelden we nog het Verspreidbladig goudveil (*Chrysosplenium alternifolium*), het Peperboompje (*Daphne mezereum*)

en het Waterdrieblad (*Menyanthes trifoliata*). Dit laatste komt hier zelfs in grote hoeveelheid voor. In de weiden, ook verder van de stroom af, ziet het in het voorjaar geel van de Slanke sleutelbloemen (*Primula elatior*).

We willen maar zeggen: 't Is de moeite waard, daar in Hoch-sauerland.

Met hartelijke dank aan de heer E. Hilgenhaus en jachtopziener Entian, voor hun medewerking en informatie op het gebied van resp. wilde flora en wildstand/bosbeheer.

Illustratie naar dia's van de schrijvers.

Adres van de schrijvers:

De Verbrande Pan

Op het speciale nummer van *Natura* dat aan dit duingebied was gewijd (maart/april 1978) zijn enige reacties binnengekomen, die hieronder volgen. In een volgend nummer zullen de heren drs. J. Menema en J. Vink van het Rijksherbarium nog nader terugkomen op de kwestie van de verschuiving van de kalkgrens.

De bijdrage van de heer H. A. S. Bijleveld geeft nog eens een goed inzicht in wat allemaal verloren ging, zowel landschappelijk als floristisch. De twee foto's van zijn hand illustreren (in dubbele zin) zijn betoog.

De heer C. Sipkes gaat nogmaals in op de ontkalking en de verdroging van het betrokken duingebied.

Na elk van beide artikelen volgt een nawoord van de heer Schendelaar.

Wij danken de auteurs voor de moeite die zij hebben willen nemen.

De redactie.

Neottia in de Verbrande Pan bij Bergen N-H

Aangezien ik al in 1921 aan de hand van mijn vader in de Verbrande Pan bij Bergen wandelde, heb ik het Verbrande Pan-nummer van *Natura* (maart-april 1978) met belangstelling gelezen.

Het viel mij op dat er niets in voorkomt over het ontstaan van de Panweg. In het begin van deze eeuw is over de aanleg daarvan heel wat te doen geweest. Stroperspaadjes waren er wel en het zou niet moeilijk geweest zijn om deze samen te voegen tot één weg als de eigenaresse van de duinen, mevr. Van Reenen, niet een plantenliefhebster was geweest. Toen zij hoorde dat in vrijwel elk bosje Vogelnestorchis (*Neottia nidus-avis*) groeide, was er veel overleg nodig om deze bosjes te ontzien. Haar jachtopziener, C. de Moor, had haar verteld dat er bremrapen in de bosjes stonden...

In die dagen was *Neottia* er niet zeldzaam. Inderdaad is de soort nu verdwenen, maar nog in 1962 vond ik 3 kleine exemplaren in een bos waar in 1918 er wel 500 stonden.

De eerste kennismaking van mijn vader met *Neottia* is een anekdotisch aandoend, niet-temin historisch verhaal. Met een collega-onderwijzer fietste hij op een dag in 1897 langs de latere Heerenweg. Ter hoogte van het markante 'Knekeldoin', zoals oude Egmonders het 'Hoge Duintje' noemen, wilden zij wel eens een kijkje nemen in het duin en besloten hun fietsen neer te zetten bij het eerste huis dat zij zouden passeren.